

Hârezmşâhlar İle Tâhirîler Arasındaki İlişkiler

Relations between the Khwārazmshāhs and the Tāhirids

Aykut Özbayraktar * Öz

Bu makale Hârezm bölgesi tarihinin 205-283/821-896 yılları arasına yayılan bir dönemini konu edinmektedir. Mezkûr yıllarda Hârezm'i yöneten Afrîğî Hârezmşâhlar iktidarının Büyük Horasan'a hükmeden Tâhirîler ile münasebetlerini ele almaktadır. İki hükümetin politik ve askeri ilişkilerini yazılı ve nümismatik kaynakları temel alarak incelemektedir. Hârezmşâhlar, 205-259/821-873 seneleri arasında Tâhirîlerin vassalı kabul edilmişlerdir. Sikkelerde Tâhirî amirlerinin adlarını zikretmiş ve onlara vergi ödemişlerdir. Tâhirîlerin iktidardan devrildiği 259/873 senesinden itibaren Horasan Saffârîler, Tâhirî komutanları ve yerel savaş ağaları arasında güç ve otorite mücadelesine tanıklık etmiştir. Bu süreçte Hârezm, 272/885 senesine kadar Tâhirîleri desteklemiştir. Tâhirîlerin son temsilcisi Râfi' b. Herseme'nin Hârezm'deki siyasi haklarını 272/885 yılından sonra Sâ mânî Emiri İsmâîl b. Ahmed'e devretmesi üzerine Hârezm'in Tâhirîler ile ilişkileri sona ermiştir. Makalede Râfi' b. Herseme'nin 283/896 yılında Hârezm'de öldürülmesi olayı da sorgulanmaktadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya
Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9804-7875
Amasya / TÜRKİYE

* Assist. Prof., Amasya University
Faculty of Arts and Sciences
Department of History
aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9804-7875
Amasya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler:

Hârezm, Hârezmşâhlar, Tâhirîler, Sâ mânîler, Râfi' b. Herseme.

Abstract

This article is about a period in the history of the Khwārazm region between 205-283/821-896. It deals with the relations of the Afrighid Khwārazmshāhs who ruled Khwārazm in those years and the Tāhirids who ruled Greater Khorasan. It examines the political and military relations of the two governments based on written and numismatic sources. The Khwārazmshāhs were considered vassals of the Tāhirids between 205-259/821-873. They mentioned the names of their Tāhirid chiefs on their coins and paid taxes to them. After the Tāhirids were overthrown in 259/873, Khorasan witnessed struggles for power and authority between the Saffārids, Tāhirid commanders, and local warlords. During this period, Khwārazm supported the Tāhirids until 272/885. After Rāfi' b. Harthama, the last representative of the Tāhirids, transferred his political rights in Khwārazm to the Sâ mânî Amir Ismāîl b. Ahmad after 272/885, Khwārazm's relations with the Tāhirids ended. The article also questions the killing of Rāfi' b. Harthama in Khwārazm in 283/896.

Keywords:

Khwārazm, Khwārazmshāhs, Tāhirids, Sâ mânids, Rāfi' b. Harthama.

Başvuru/Submitted: 24/01/2024

Kabul/Accepted: 15/10/2024

SELÇUK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

Makale Bilgileri

- Atıf:** Özbayraktar, A. (2025). Hârezmşâhlar İle Tâhirîler Arasındaki İlişkiler. *Selçuk Türkiyat*, (65): 01-12. Doi: 10.21563/sutad.1424836
- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
- Katılımcı Rızası:** Katılımı yok.
- Mali Destek:** Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
- Çıkar Çatışması:** Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
- Telif Hakları:** Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
- Değerlendirme:** İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
- Benzerlik Taraması:** Yapıldı – iThenticate.
- Etik Beyan:** sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
- Lisans:** Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Citation:** Özbayraktar, A. (2025). Hârezmşâhlar İle Tâhirîler Arasındaki İlişkiler. *Selçuk Türkiyat*, (65): 01-12. Doi: 10.21563/sutad.1424836
- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
- Informed Consent:** No participants.
- Financial Support:** The study received no financial support from any institution or project.
- Conflict of Interest:** No conflict of interest.
- Copyrights:** The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
- Assessment:** Two external referees / Double blind.
- Similarity Screening:** Checked – iThenticate.
- Ethical Statement:** selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
- License:** Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

İslam öncesi dönemde Hârezm, nesebi ve kökenleri bakımından Sâsânîlerle akraba olduğuna inanılan (Bîrûnî, 2008, s. 46) Afrîğ Hanedanı tarafından yönetilmiştir. Bölgenin 93/712 yılında fethini başaran Emevîler, antik çağdan beri Hârezm'e hükmeden Afrîğîler iktidarını ortadan kaldırmamış ve mahalli ahalinin idaresinde ondan faydalanmışlardır. İslamî asırlar boyunca Hârezmşâh unvanıyla anılan Afrîğî hükümdarlar, siyasi hiyerarşi bakımından hilafet makamını temsil eden Horasan valilerinin vassalı konumunda kabul edilmişlerdir. Buna bağlı olarak Hârezm politik ve ekonomik yönden Horasan'ın mutlak tahakkümü altına girmiştir (Özbayraktar, 2023, s. 153-154, 160-167; 2024, s. 17-29).

Zü'l-yemîneyn lakabıyla da bilinen Tâhir b. el-Hüseyin'in Abbâsî Halîfesi Me'mûn tarafından 205/821 yılında Horasan valiliğine atanmasını takiben Horasan'da Tâhirîlerin dönemi başlamıştır. Tâhir b. el-Hüseyin'in 207/822'de ölümünden sonra Horasan valiliği görevini oğulları Talha b. Tâhir (207-213/822-828) ve Abdullâh b. Tâhir (214-230/829-844) sırasıyla üstlenmiştir. Abdullâh b. Tâhir'in halefi oğlu II. Tâhir b. Abdullâh (230-248/844-862) olmuştur. Akabinde ise Muhammed b. II. Tâhir (248-259/862-873) Horasan valiliğini devralmıştır (Kurt, 2002, s. 53-159, 209). Tâhirîler hükümetinin tesisi ve verasete dayanan valilik sisteminin tatbiki Horasan'ın Hârezm üzerindeki siyasi-iktisadi hegemonyasında herhangi bir değişikliğe yol açmamıştır.

1. Hârezm Mahalli İdaresinin Tâhirîlere Tâbiyeti (205-259/821-873)

Tâhirîlerin Horasan'da muktedir ve istikrarlı şekilde hüküm sürdüğü 205-259/821-873 yıllarında Hârezm bölgesi ve yerel yönetimi Tâhirîlerin vassalı kabul edilmiştir. İkisi arasındaki tâbiyet ilişkileri yazılı kaynaklara ve Hârezm'de darp edilmiş gümüş ve bakır sikkelere yansımıştır. Örneğin Tâhir b. el-Hüseyin'in Horasan valiliği dönemine tanıklık eden Hârezmşâh Abdullâh Azkâcâr'ın bu sırada bastırdığı gümüş dirhemlerinde kendi adına ilaveten "Zü'l-yemîneyn" ifadesine de rastlanmaktadır. Bu yöntemle Azkâcâr, üst otoritesi olarak Horasan Valisi Tâhir b. el-Hüseyin'i lakabıyla belirtmiştir. Benzer şekilde Hârezmşâh Ca'fer'in gümüş dirhemlerinin üzerinde Horasan Valisi Abdullâh b. Tâhir'in adı görülmektedir (Kuznetsov & Fedorov, 2013, s. 145-148). Mezkûr sikkeleri Hârezm'de hükmeden Afrîğî Hârezmşâhların para bastırmak gibi geniş yetkilere haiz hükümdarlar olduklarına ve siyaseten Tâhirîlere bağlı bulunduklarına delalet etmektedir.

Tâhirî hâkimiyeti döneminde Hârezm'in mahalli idaresinde "ikili yönetim sistemi" uygulandığı düşüncesini akla getiren bazı nümismatik kalıntılar keşfedilmiştir. Hârezm bölgesinde 224-231/838-845 yılları arasında, "Tâhir'in Mevlâsı el-Emîr Mîkâl" adıyla darp edilmiş, Hârezm sikke tipindeki bakır felsler günümüze ulaşmıştır (Fedorov, 2004, s. 20). Sikkelerin sahibi el-Emîr Mîkâl, Hârezmşâh Ca'fer zamanında Hârezm'deki bir bölgenin idaresinden sorumlu ve hanedanın ayrı bir koluna mensup feodal bey (appanage prince) olarak tanımlanmaktadır. el-Emîr Mîkâl'in hiyerarşide Hârezmşâh Ca'fer'e bağlı olduğu düşünülmektedir. Nitekim tarihi süreçte Hârezm'de gümüş dirhem darp etmek imtiyazı yalnız Hârezmşâhlar tarafından kullanılmıştır. Bölgesel idareciler ise sadece bakır felsler kestirebilmişlerdir. Hârezmşâh Ca'fer gümüş dirhemler bastırırken el-Emîr Mîkâl'in fels tipi bakır sikkelerle yetinmesi siyasi rütbesi

bakımından daha aşağı bir statüde yer aldığı anlamına gelmektedir. (Kuznetsov & Fedorov, 2013, s. 146-148). Bununla birlikte el-Emîr Mîkâl'in "Tâhir'in Mevlâsı" unvanını kullanması, Hârezm'de alt düzey yerel idarecilerin de Hârezmşâhlar gibi Tâhirîlere vassal sayıldıklarını ve bunu felsefelerinde izhar ettiklerini kanıtlamaktadır.

Hârezm mahalli idaresinin Tâhirîler ile tâbiyet ilişkisi Abdullâh b. Tâhir'in iktidarı döneminde Horasan bölgesine ait vergi gelirlerinin kaydında da ortaya çıkmaktadır. İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-13), Tâhirî Emiri Abdullâh b. Tâhir'in Horasan'dan ve oraya bağlı yerlerden yıllık 44.846.000 dirhem haraç vergisi topladığını ve bu meblağda Hârezm'den elde edilen payın 489.000 Hârezm dirhemi olduğunu kaydetmiştir (İbn Hurdâzbih, 2012, s. 27-28). Sikkelerde isimlerinin zikredilmesine ilave olarak senelik haraç vergisi almaları Tâhirîlerin Hârezm üzerinde sadece siyasi değil, aynı zamanda iktisadi bir egemenlik de kurduklarını göstermektedir. Nitekim vergi ödemek Orta Çağ İslam devletlerinde vassal statüsünde olmanın alameti sayılmıştır.

Tâhirîlerin 205-259/821-873 seneleri arasında Hârezm'de bir yönetici ya da temsilci bulundurdıklarına dair kaynaklarda kayda değer bir bilgiye rastlanmamaktadır. Yalnız İbnü'n-Nedîm (1997, s. 148) Tâhirî ailesi azası Mansûr b. Talha b. Tâhir b. el-Hüseyn'den "Merv, Amûl ve Hârezm Valisi" unvanıyla bahsetmiştir. Görünüşe göre Mansûr b. Talha Hârezm'i fiilen yönetmemiştir ama valilik sıfatıyla taltif edilerek onurlandırılmıştır. Zira Mansûr b. Talha'nın birçok eseri kaleme almış bilge bir şahıs olduğu ve amcası Abdullâh b. Tâhir tarafından "Hekim-i Âl-i Tâhir (Tâhir Ailesinin Filozofu)" lakabıyla methedildiği bilinmektedir (İbnü'n-Nedîm, 1997, s. 148). Mansûr b. Talha'nın ilmi faaliyetlerle meşgul olması yöneticilik vasfının şekilden ibaret kaldığını düşündürmektedir. Ayrıca sikkelere göre Abdullâh b. Tâhir'in Horasan valiliği devrinde Hârezm bölgesini Hârezmşâh Ca'fer yönetmiştir. Hârezm'in Amûl ve Merv ile beraber bir hanedan mensubu olan Mansûr b. Talha'nın temsili mülkü sayılmış olması da ihtimal dahilindedir.

Yüksek rütbeli Abbâsî devlet adamlarının ve hanedan mensuplarının III/IX. asırda doğuda geniş arazilere sahip oldukları bilinmektedir. Hârezm bölgesinde de mukaseme usulüyle iktâ edilmiş toprakların bulunduğu Abbâsî Veziri İbnü'l-Furât'ın Ertehuşmişin isimli ünlü çiftliğinin örneğinden anlaşılmaktadır (Burgu, 2024, s. 366-368). Her ne kadar kaynaklarda bir delil bulunamasa da Tâhir ailesi azalarının Hârezm'de çiftlik edindikleri düşünülebilir. Diğer taraftan Tâhirîlerin Hârezm'de birtakım hayır kurumları ve tesisler inşa ettirdikleri Tâhiriyye Ribatı örneğinden anlaşılmaktadır.

Amuderya (Ceyhûn) Nehrinin batı sahilinde bulunan Tâhiriyye Ribatı III-IV/IX-X. asırlarda Hârezm coğrafyasının güney hududu kabul edilmiştir. Hârezm'den Horasan'a ilerleyen kara ve nehir yolları Tâhiriyye üzerinden geçmiştir (İstahrî, 1870, s. 301). Büyük Selçuklular zamanında restore edilen Tâhiriyye Ribatı, Dâye Hatun Kervansarayı adıyla hizmet vermeyi sürdürmüştür ve kalıntıları zamanımıza ulaşabilmiştir. Bu ribatın Tâhirî iktidarının ve ailesinin atası Tâhir b. el-Hüseyn tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir (Muradov, 2009, s. 92-95). Ancak Tâhir b. el-Hüseyn'in Horasan valiliği 205-207/821-822 yılları arasında kısa sürmüştür ve Tâhiriyye Ribatını II. Tâhir b. Abdullâh'ın inşa ettirmiş olması ihtimal dahilindedir.

Nitekim Tâhir b. el-Hüseyin'in haleflerinin Horasan'ı kuzey yönünden gelebilecek saldırılara karşı korumak ve kervanlara güvenli seyahat imkânları sağlamak gibi maksatlarla Kuzey Horasan'da birçok ribatı inşa ettirdikleri bilinmektedir (Kurt, 2002, s. 206-207). Hârezm'in güney sınırında kurulan Tâhiriyye Ribatı, Horasan'ın ve Tâhirîlerin Hârezm'deki kontrol noktalarından biri olarak düşünülmüş olmalıdır.

2. Horasan'daki Otorite Mücadelelerinde Hârezm (260-268/874-882)

Tâhirîlerin Horasan'daki iktidarı, Saffârî Emiri Ya'kûb b. el-Leys'in 259/873 yılında başkent Nişabur'u işgal ederek Horasan Valisi Muhammed b. II. Tâhir'i ve Tâhirî ailesini esir almasıyla son bulmuştur. Ancak Saffârîler Horasan'da meşruiyet sağlamakta güçlük çekmişlerdir. Takip eden senelerde Horasan; Abbâsîler, Saffârîler, Tâhirî komutanları ve mahalli savaş ağaları arasında otorite mücadelelerine sahne olmuştur (Kurt, 2002, s. 110-116, 161-177). Bu süreçte Hârezm, Saffârîlerin üstünlüğünü kabul etmek yerine Tâhirîleri düşmanlarına karşı desteklemeyi sürdürmüştür. Tâhirîlerin Hârezm egemenliği 259/873 tarihine kadar yerel iktidarı vassal statüsünde tutup senelik vergileri almaktan ibaretken mezkûr yıldan sonra Tâhirî temsilcilerinin Hârezm'de daha belirgin hale geldikleri göze çarpmaktadır. Hârezm, Tâhirîlerin rakiplerine karşı kullandıkları bir takviye üssü haline gelmiştir.

Hârezm'deki Tâhirî varlığı Horasan'ın kaybedildiği yılın hemen ardından, 260/874 senesinde etkili olmaya başlamıştır. Nerşahî (t.y, 113-114, 117-118)'nin kaydettiğine göre el-Hüseyin b. Tâhir et-Tâî adlı bir kişi Hârezmlilerden müteşekkil askerleriyle Buhara'ya saldırmıştır. Rebiyülahir 260/Ocak-Şubat 874 tarihinde gerçekleşen hücumla el-Hüseyin, beş günlük mücadeleden sonra kenti işgal etmiştir. Ardından Buharalılar ile Hârezmliler arasında çatışmaların yaşandığı, çok sayıda insanın hayatını kaybettiği ve şehrin üçte bir kadarının yandığı belirtilmektedir. Hârezmlilerin gece baskınlarıyla insanların mallarını gasp ettikleri ve hırsızlık yaparak ağır suçlar işledikleri vurgulanmaktadır. Netice olarak Buharalıların direnişi başarılı olmuş ve mağlup edilen el-Hüseyin b. Tâhir ve destekçileri bir konakta kısırlanmıştır. Buhara'daki "el-Gitrîfî" dirhem cinsinden vergi paralarını gasp eden ve bunları eritip gümüşe çevirmeyi planlayan el-Hüseyin b. Tâhir, kuşatma üzerine emeline ulaşamamış ve adamlarıyla birlikte Buhara'dan kaçmıştır. Onun terk ettiği vergi paraları ise Buharalılar tarafından yağmalanmıştır. Horasan'da Saffârî hâkimiyetine pek sıcak bakmayan Buharalılar, Semerkand'da ikamet eden Sâmânî Emiri Nasr b. Ahmed'e bir mektup gönderip şehri teslim almasını istemişlerdir. Nihayet Sâmânîlerden İsmâîl b. Ahmed, Ramazan 260/Haziran 874 tarihinde Buhara'da kontrol ve güvenliği sağlamıştır. el-Hüseyin b. Tâhir, 261/874 başında Hârezmli iki bin kişilik kuvvetiyle tekrar Buhara'ya saldırmaya teşebbüs etse de başarılı olamamıştır. İsmâîl b. Ahmed'in komuta ettiği ordu, el-Hüseyin b. Tâhir'i yenmiştir. Hârezmli askerlerin bir kısmı savaşta katledilirken firara yeltenenler nehirde boğulmuşlardır. el-Hüseyin b. Tâhir, Merv'e kaçmıştır. Savaş esirleri ise İsmâîl b. Ahmed tarafından affedilip evlerine gönderilmiştir.

el-Hüseyin b. Tâhir et-Tâî adlı şahsın kim olduğu ve hangi vasıfla Hârezm askerini komuta ettiği tam olarak bilinmemektedir. Tâhirîlere dair önemli bir uzman olan H. Kurt (2002, s. 180); Buhara'nın 260/874 yılından önce Tâhirîlere tâbi bulunduğunu, el-

Hüseyin b. Tâhir et-Tâî'nin son Horasan Valisi Muhammed b. II. Tâhir'in kardeşi olduğunu, onun Buhara'yı Tâhirîlere ait addettiğini, Buharalıların kendisine direnmesi sebebiyle mezkûr saldırıları düzenlediğini ve bu iş için Hârezm'den askeri destek aldığını düşünmektedir. Kanaatimizce H. Kurt'un bu yorumu isabetlidir. Horasan'da Tâhirî iktidarı devrildikten sonra tutunacak bir yer arayan el-Hüseyin b. Tâhir; Buhara'yı gözüne kestirmiş, Hârezm mahalli idaresinden yardım görmüş ve Hârezmli askerlerle saldırıları gerçekleştirmiştir. Ancak bu hadise Hârezm'in el-Hüseyin b. Tâhir tarafından yönetildiği anlamına gelmez. Eğer öyle olsaydı Buhara'da uğradığı hezimetten sonra el-Hüseyin b. Tâhir'in Hârezm'e geri dönmesi beklenirdi. Hâlbuki el-Hüseyin b. Tâhir, münhezim haldeyken Merv'e firar etmiş ve bir daha Hârezm'e gitmemiştir.

Saffârîler ve Abbâsîler arasında 261-262/875-876 yılları arasında cereyan eden bazı savaşlar neticesinde devrik Tâhirî Emiri Muhammed b. II. Tâhir esaretten kurtarılmış ve tekrar Horasan valiliğine atanmıştır. Fakat Bağdat'ta kalmayı tercih eden Muhammed b. II. Tâhir, kardeşi el-Hüseyin b. Tâhir'i Horasan'daki vekili olarak seçmiştir. Bu tarihlerde eski Tâhirî komutanlarından Ahmed b. Abdullâh el-Hucistânî, Horasan'ın idare merkezi Nişabur'u Saffârîlerden geri almayı başarmıştır. el-Hüseyin b. Tâhir ise Hucistânî'nin bir hasmı olan Ebû Talha b. Şerkeb ile birleşerek Nişabur'da kontrolü sağlamıştır. Ancak bir sene sonra, 263/877'te Ebû Talha b. Şerkeb tarafından Nişabur'dan çıkarıldığı için Merv'e gitmiştir (Kurt, 2002, s. 161-166).

Taberî (1975, C. 9, s. 532) el-Hüseyin b. Tâhir'in Nişabur'dan uzaklaştırıldığı sırada Hârezmşâh'ın kardeşinin Merv'de Tâhirî Emiri Muhammed b. II. Tâhir lehinde davet ve propaganda yapmakta olduğunu kaydetmiştir. Ancak söz konusu Hârezmşâh'ın ismine dair herhangi bir bilgi vermemiştir. Ayrıca Hârezmşâh'ın kardeşinin hangi vasıfla Merv şehrinde bulunduğunu da açıklamamıştır. Taberî'nin kaydı İbnü'l-Esîr tarafından tekrar edilmiştir fakat İbnü'l-Esîr (1997, C. 6, s. 348-349); Merv'de Tâhirîler için faaliyet gösteren kişiyi Hârezmşâh'ın kardeşi değil, oğlu olarak göstermiştir. Mezkûr kayıtlar, el-Hüseyin b. Tâhir'in siyasi ve askeri faaliyetleri devam ederken Afrîğî Hârezmşâhlar hükümetinin mevcudiyetini ve meşru Horasan Valisi Muhammed b. II. Tâhir'i sadakatle desteklemeyi sürdürdüğünü açıkça göstermektedir.

Ebû Talha b. Şerkeb ve el-Hüseyin b. Tâhir ikilisinin dışladığı eski Tâhirî komutanı Ahmed b. Abdullâh el-Hucistânî, 265/878 yılında Nişabur'u geri almıştır. Aynı yıl Saffârî Emiri Ya'kûb b. el-Leys'in ölümü üzerine kardeşi Amr b. el-Leys Saffârîlerin lideri olmuş ve Abbâsî Halifesi el-Mu'temid tarafından Horasan Valisi olarak tanınmıştır (Kurt, 2002, s. 166). O sırada Tâhirî Emiri Muhammed b. II. Tâhir'in oğlu Ahmed'in Hârezm'e geldiği ve kabul edildiği görülmektedir. Ahmed b. Muhammed, 266-67/879 yılında maiyetinden Ebâ'l-Abbâs en-Nevfelî adlı kişinin komutası altında 5000 askerden müteşekkil bir askeri birliği Ahmed b. Abdullâh el-Hucistânî'yi kovmaları amacıyla Hârezm'den Nişabur'a sevk etmiştir. Hucistânî, Nevfelî'ye barış için elçilerini göndermiş olsa dahi Nevfelî onun elçilerini şiddetle dövdürmüş, sakallarını kestirerek aşağılamış ve öldürmeye kalkmıştır. Ancak Hârezm ordusundaki kargaşa halini fırsat bilen elçiler firar etmeyi başarmışlardır ve Hucistânî'ye olan biteni anlatmışlardır. Hiddetlenen Hucistânî, Nevfelî'nin ordusuna ani bir saldırı yapmış ve

onu yenerek birçok askerini öldürmüştür. Hucistânî, yakaladığı Nevfelî'yi elçilerine zarar verip zulmetmesi sebebiyle idam ettirmiştir (İbnü'l-Esîr, 1997, C. 6, s. 342). Bu olayla Hârezm mahalli idaresinin el-Hüseyn b. Tâhir'den sonra da Tâhirî Emiri Muhammed b. II. Tâhir'i desteklediği anlaşılmaktadır.

3. Hârezm'in Sâmânî Tâbiyetine Girmesi (268-272/882-885)

Ahmed b. Abdullâh el-Hucistânî'nin 268/882 yılında kölesi tarafından öldürülmesi üzerine onun siyasi gücünü sabık Tâhirî komutanlarından Râfi' b. Herseme üstlenmiştir. Hucistânî'den farklı olarak Râfi' b. Herseme Tâhirîlere bağlanmıştır ve 270/883 tarihinde Tâhirî Emiri Muhammed b. II. Tâhir tarafından Horasan valiliğine vekâleten atanmıştır. Akabinde Horasan'daki güç sahiplerine karşı Tâhirîler adına uzun soluklu bir mücadele başlatmıştır (Kurt, 2002, s. 168-176). Râfi' b. Herseme'nin Horasan'a tayini, Hârezm yerel yönetimi nezdinde itaatle kabul edilmiştir. Nitekim hasımlarına karşı maddi gelir arayışı içinde olan Râfi' b. Herseme'nin 272/885 yılında Hârezm'e gelip halktan haraç vergilerini topladığı ve derhal Nişabur'a geri döndüğü bilinmektedir (İbnü'l-Esîr, 1997, C. 6, s. 396). Ancak bu hadise Hârezm'in Tâhirîlere desteğine dair son kayıttır. Mezkûr tarihten sonra Hârezm, Râfi' b. Herseme'nin Horasan'da 283/896'ya kadar sürdürdüğü mücadelesinde hiç yer almamıştır. Bu durum Râfi' b. Herseme'nin Hârezm'deki siyasi haklarını Sâmânî Emiri İsmâîl b. Ahmed'e devretmesiyle alakalı gibi görünmektedir.

İbnü'l-Esîr (1997, C. 6, s. 325) Râfi' b. Herseme'nin Horasan valiliğine tayin edildiği yıllarda gerçekleşen bir siyasi pazarlıktan bahsetmiştir. Buna göre Buhara'da hükmeden Sâmânî Emiri İsmâîl b. Ahmed, Râfi' b. Herseme'ye bir mektup göndererek siyasi-askeri yardım teklif etmiştir. Desteğinin karşılığı olarak da Hârezm valiliğini istemiştir. Râfi' b. Herseme'nin bu öneriyi ve işbirliğini kabul ettiği ve İsmâîl b. Ahmed'i Hârezm valiliğine atadığı kaydedilmektedir. Görünüşe göre söz konusu pazarlık 272/882 senesinden sonra gerçekleşmiştir.

Sâmânî Emiri İsmâîl b. Ahmed'in Hârezm'i doğrudan veya valiler vasıtasıyla fiilen yönettiğine dair yazılı kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak Hârezm nümismatiği üzerine araştırmalar, Afrîğî Hârezmşâhlar iktidarının 272/882'den sonra da mevcudiyetini sürdürdüğünü tartışmasız delilleriyle göstermektedir. Afrîğî Hârezmşâh Abdullâh Azkâcvâr'ın torunu olan (Bîrûnî, 2008, s. 41) Irâk b. Mansûr tarafından 280/893 yılında darp edilmiş bakır felsler günümüze ulaşabilmiştir. Bu sikkelerde Irâk b. Mansûr kendini "Emîrü'l-Mü'minîn'in Mevlâsı" unvanıyla nitelemiştir (Koçnev, 2002, s. 258). Söz konusu Irâk b. Mansûr'un niçin gümüş dirhem bastırmak yerine bakır felslerle yetindiği, neden Hârezmşâh unvanını kullanmadığı ya da Sâmânî Emiri İsmâîl b. Ahmed'in ismini paralarında zikretmediği anlaşılamamaktadır. Ancak Irâk b. Mansûr'un siyaseten İsmâîl b. Ahmed'e vassal olduğu düşünülebilir. Nitekim anonim bir kaynak olan Târîh-i Sîstân (1381, s. 249-250) 283/896 yılından sonra Saffârîlerin baskısı sebebiyle ülkesini terk etmek zorunda kalan Irâk b. Mansûr'un Sâmânî Emiri İsmâîl b. Ahmed'den aldığı askeri destek sayesinde kısa sürede Hârezm'e geri döndüğü ve idareyi ele aldığı bilgisini vermektedir. Bu kayıt Irâk b. Mansûr'un Sâmânîler tarafından himaye edildiğini ve İsmâîl b. Ahmed'e tâbi bulunduğunu düşündürmektedir. Kanaatimizce Hârezm, 272/882 senesinden sonra

Tâhirîlerin Horasan'daki son temsilcisi Râfi' b. Herseme'ye değil de Sâmânî Emiri İsmâil b. Ahmed'e bağlanmıştır.

4. Râfi' b. Herseme'nin Hârezm'de Öldürülmesi (283/896)

Tâhirîler namına 270/883'ten itibaren Horasan'da mücadele eden Râfi' b. Herseme, Saffârî Emiri Amr b. el-Leys karşısında uğradığı bir dizi yenilgiden sonra zayıf durumda iken kaçtığı Hârezm bölgesinde 7 Şevval 283/17 Kasım 896 tarihinde katledilmiştir. Râfi' b. Herseme'nin katliyle Horasan'daki Tâhirî nüfuzu tükenmiştir (Kurt, 2002, s. 170-176). Olayın bizi ilgilendiren tarafı Râfi' b. Herseme'nin kim tarafından ve neden öldürüldüğü meselesidir. Konuyla alakalı olarak yazılı kaynaklarda birbirinden çok farklı anlatımlara rastlanmaktadır.

Taberî (1979, C. 10, s. 50), Râfi' b. Herseme'nin Amr b. el-Leys karşısında yenilgileri akabinde Hârezm'e kaçtığını ve orada öldürüldüğünü şahıs ismi zikretmeden kaydeder. İbnü'l-Fakîh (1996, s. 577), daha net bir açıklamayla Amr b. el-Leys'in Râfi' b. Herseme'yi Hârezm'e kadar kovaladıktan sonra yakaladığını ve katlettiğini anlatır. İbn Hazm (1987, C. 2, s. 93), Râfi' b. Herseme'nin ihanet eden bir kölesi tarafından öldürüldüğünü bildirir. İbnü'l-Esîr (1997, C. 6, s. 471); Amr b. el-Leys'e yenildikten sonra Hârezm'e yönelen Râfi' b. Herseme'nin Cebve (جَبْوَة) denilen ribatta konakladığı sırada ismi zikredilmeden yalnız unvanıyla anılan Hârezmşâh'ın Ebû Sa'îd ed-Darğânî adlı bir adamını hizmette bulup misafiri Hârezm'e getirmesi için iyi niyetle gönderdiğini, Râfi' b. Herseme'yi çok güçsüz durumda bulan Ebû Sa'îd ed-Darğânî'nin ihanete yönelerek onu öldürdüğünü ve kestiği kellesini Nişabur'da bulunan Saffârî Emiri Amr b. el-Leys'e götürdüğünü ifade etmiştir. Son olarak Zehebî (1993, C. 21, s. 14), arkadaşlarıyla birlikte Hârezm'e doğru kaçan Râfi' b. Herseme'nin Hârezm hükümdarı tarafından kuşatılarak öldürüldüğünü ve kellesinin Amr b. el-Leys'e gönderildiğini belirtmektedir.

Mezkûr kayıtlardan bir kanıya varmak ve netice çıkarmak mümkün görünmüyor. Bu noktada daha net ve kullanışlı malumat veren alternatif bir kaynaktan bahsedebiliriz. Müellifi meçhul Târîh-i Sîstân (1381, s. 248-251) adlı esere göre Saffârîler karşısında ciddi yenilgiler alan Râfi' b. Herseme, arda kalan askerleriyle de sürtüşmeler yaşadıktan sonra yalnız başına Hârezm'e gitmiştir. Tükenmiş halde bir ribata yerleşen Râfi' b. Herseme'ye dair haber yayılınca Saffârî Emiri Amr b. el-Leys'in Hârezm'deki amili olan Muhammed b. Amr el-Hârezmî, Râfi' b. Herseme'yi katletmiştir. Sonra vakit kaybetmeden Nişabur'a giden Muhammed b. Amr el-Hârezmî, Saffârî Emiri Amr b. el-Leys tarafından hâkimiyet sembolü olarak hil'at verildikten sonra Hârezm'e geri gönderilmiştir. Fakat Muhammed b. Amr el-Hârezmî'nin Nişabur'a gitmesini değerlendiren Irâk b. Mansûr, Sâmânî Emiri İsmâil b. Ahmed adına Hârezm'e gelerek bölgeyi kontrolü altına almıştır. Amr b. el-Leys ise Alî b. Şervîn ve Muhammed b. Amr el-Hârezmî'yi askeri birlikleriyle birlikte Hârezm üzerine sevk etmiştir. Aşırı sıcak hava sebebiyle çölü geçemeyen Saffârî birlikleri Sâmânî Emiri İsmâil b. Ahmed tarafından engellenmişlerdir. Muhammed b. Bişr'in liderlik ettiği büyük bir birlik daha sevk eden Amr b. el-Leys, Sâmânîler ile savaşmalarını emretmiştir. Birleşik Saffârî ordusu Şevval 285/Ekim-Kasım 898 tarihinde İsmâil b. Ahmed'in komuta ettiği Sâmânî kuvvetleri tarafından şiddetli bir

muharebede mağlup edilmişlerdir. Alî b. Şervîn esir alınırken Muhammed b. Bişr savaşa hayatını kaybetmiştir.

Kanaatimizce Târîh-i Sîstân'da verilen bilgi büyük oranda gerçeği yansıtmaktadır. Fakat Râfi' b. Herseme'yi öldüren Muhammed b. Amr el-Hârezmî'nin Saffârî Emiri Amr b. Leys'in Hârezm'deki amili yani valisi olarak nitelenmesi ilginçtir. Râfi' b. Herseme'nin vefatı 7 Şevval 283/17 Kasım 896 günü gerçekleşmiştir. Irâk b. Mansûr'un 280/893 yılında Hârezm'de basılmış felsleri bulunmaktadır. 280-283/893-896 arasında Hârezm'de Saffârî egemenliğinin tesis edildiğine dair ise kaynaklarda herhangi bir işaret görülmemektedir. Ayrıca 283/896 senesinde Hârezm'i Saffârîler kontrol ediyor olsaydı Râfi' b. Herseme'nin en zayıf anında Hârezm'e sığınmaması gerekirdi. Onun Hârezm'e yönelmesi 283/896'da Hârezm'i kendisi için güvenli bir yer olarak gördüğünü, yani Hârezm'in Saffârî kontrolü altında olmadığını göstermektedir. Şu halde Muhammed b. Amr el-Hârezmî'nin Râfi' b. Herseme'yi takip eden Saffârî birliklerinin komutanı olması kuvvetle muhtemeldir. Zira İbnü'l-Fakîh (1996, s. 577) de Râfi' b. Herseme'nin Saffârîler tarafından kovalandığını ve Hârezm'de ele geçirilip öldürüldüğünü belirtmiştir.

Öyle anlaşıyor ki Muhammed b. Amr el-Hârezmî, Râfi' b. Herseme'yi Hârezm'de yakalayıp katletmiştir. Saffârî tehdidi Hârezm'e yaklaştığında telaşlanan Irâk b. Mansûr, Sâmanî Emiri İsmâîl b. Ahmed'e başvurmuştur. Muhammed b. Amr el-Hârezmî ise Râfi' başarısını haber vermek üzere Nişabur'a gitmiştir. Hârezm'de iktidar boşluğu olduğunu düşünen Saffârî Emiri Amr b. el-Leys, Râfi' b. Herseme tehdidini bertaraf eden Hârezmli komutanı Muhammed b. Amr el-Hârezmî'yi hil'at vererek Hârezm valiliğine tayin etmiş ve onu askeri birliklerle takviye ederek derhal Hârezm'e göndermiştir. Eğer Muhammed b. Amr el-Hârezmî, Râfi' b. Herseme'yi öldürdüğü sırada Hârezm valisi olsaydı hiç vakit kaybetmeden Nişabur'a gidip Hârezm'i boş bırakmaması gerekirdi. Çünkü Orta Çağ'da valilerin hükümdardan izin almadan yerlerini terk etmeleri büyük bir hata olarak telakki edilmiştir. Muhammed b. Amr el-Hârezmî'nin Hârezm'den uzaklaştığı sırada Sâmanîler tarafından verilen destek birlikleriyle memleketine dönen Irâk b. Mansûr, tekrar iktidara yerleşmiştir. Bu konuda Nerşahî (t.y., s. 125), Saffârî ve Sâmanî orduları arasında 288/901 yılında gerçekleşen Belh Savaşı'ndan evvel Mansûr b. Karatekin ve Pars el-Beykendî adlı iki Sâmanî komutanının askeri birlikleriyle Hârezm'den gelerek orduya katıldıklarından bahsetmiştir. Onun kaydından mezkûr komutanların ve Sâmanî askerlerinin Hârezm'de bulundukları sonucu çıkmaktadır. Sâmanî birlikleri Irâk b. Mansûr'u desteklemek üzere ve ona eşlik ederek Hârezm'e gönderilmiş olabilirler. Amr b. el-Leys, Saffârî kuvvetlerini Hârezm'e sevk etse dahi Saffârî harekâtı İsmâîl b. Ahmed tarafından püskürtülmüştür.

Sonuç

Hârezm mahalli idaresinin Tâhirîler ile ilişkileri, hadiselerin seyrine ve mahiyetine bakılarak iki aşamada değerlendirilmelidir.

Birinci devir kabaca 205-259/821-873 seneleri arasına tarihlendirilebilir. Bu yıllarda Tâhirîler Horasan'ı istikrarlı şekilde yönetmişlerdir. Hârezm'de ise Afrîğî Hârezmşâhlar iktidarı Tâhirîlere vassal olarak hüküm sürmüştür. Gümüş dirhem darp

etmek yetkisine sahip olan Hârezmşâh Abdullâh Azkâcvâr ve Hârezmşâh Ca'fer dönemin hükümdarları olup saltanat tarihleri sikkelerinde basım yılı bulunmadığı ve yazılı kaynaklarda detaylı bilgi verilmediği için belirlenememektedir. Yine bu birinci evrede Hârezm'de "ikili idare sistemi" uygulanmıştır. Emîr Mîkâl, bakır felsler kestirebilen hanedan mensubu bir yerel yönetici olarak karşımıza çıkmaktadır. Hârezm mahalli idarecileri sikkelerinde Tâhirîler ile vassallık ilişkilerini izhar etmiş, bağlı oldukları üst otoriteyi unvanları ya da adlarıyla zikretmişlerdir. Yazılı kaynaklara göre Hârezmşâhlar Tâhirîlere her yıl için haraç vergisi ödemişlerdir. Tâhirîlerin Hârezm'i hem siyasi hem de ekonomik anlamda hegemonyada tuttukları anlaşılmaktadır. Fakat bölgenin iç işlerine neredeyse hiç müdahale etmemişler ama Tâhiriyye Ribatı gibi kontrol mekanizmaları kurmaktan da geri durmamışlardır. Bu arada Tâhirî ailesinin azası Mansûr b. Talha'ya atfedilen "Merv, Amül ve Hârezm Valisi" unvanının sembolik düzeyde kaldığı ve fiili idareye dönüşmediği düşünülmektedir.

İkinci devir ise 260-272/874-885 senelerine tarihlendirilebilir. Bu evrede Horasan'ın siyasi çalkantılar ve otorite mücadelesi içinde olduğu görülmektedir. Hârezm'in mahalli iktidarı Tâhirîlerin son Horasan Valisi Muhammed b. II. Tâhir'i sadakatle desteklemiştir. Hârezm, Horasan'daki kontrolünü yitiren Tâhirîler için bir takviye üssü haline gelmiştir. Tâhirîler adına hareket eden komutanlar Hârezm'den hareketle bazı askeri operasyonlar düzenlemişlerdir. el-Hüseyn b. Tâhir ve Ahmed b. Muhammed b. II. Tâhir, Hârezm'den aldıkları yardımla birtakım faaliyetlerde bulunmuşlardır. Râfi' b. Herseme 272/885 yılını takiben Hârezm'i siyasi bir pazarlık konusu yapmış ve Hârezm üzerindeki tüm yetkisini Sâ mânî Emiri İsmâîl b. Ahmed'e devretmiştir. Mezkûr tarihten sonra Hârezm Tâhirîlerle olan vassallık ilişkilerini sonlandırmış ve Sâ mânîlere bağlanmıştır.

Tâhirîlerin Horasan'daki son temsilcisi Râfi' b. Herseme'nin on yıldan fazla devam eden uzun soluklu mücadelesi Hârezm'de son bulmuştur. Râfi' b. Herseme'nin ölümüne dair kaynaklarda farklı bilgiler olsa dahi kanaatimizce onu öldüren Saffârîlerin Hârezmli komutanı Muhammed b. Amr el-Hârezmî'dir. Râfi' b. Herseme'yi Hârezm'e kadar takip etmiş ve Hârezm'e ulaşmadan öldürmüştür. Saffârî birliklerinin bölgeye yaklaşmasının etkisiyle paniğe kapılan ve ülkesini terk eden Irâk b. Mansûr, vassalı bulunduğu Sâ mânî Emiri İsmâîl b. Ahmed'den aldığı destek kuvvetleriyle memleketine geri dönmüştür. Bu suretle iktidarını muhafaza etmeyi başarmıştır. Saffârî Emiri Amr b. el-Leys her ne kadar güçlü ordularını Hârezm üzerine sevk etse de onların harekâtları Sâ mânî Emiri İsmâîl b. Ahmed tarafından engellenmiştir. Neticede Irâk b. Mansûr ve Hârezm mahalli yönetimi Sâ mânîlere bağlı kalmıştır ve Saffârî tehdidinden kurtulmuştur.

Extended Abstract

The relations of the Khwārazmshāhs with the Tāhirids should be evaluated in two stages: During 205-259/821-873 when the Tāhirids ruled Khorasan, the Khwārazmshāhs government governed Khwārazm as a vassal of the Tāhirids. Khwārazmshāh Abd Allāh Azkājvār and Khwārazmshāh Ja'far were the rulers of Khwārazm during this period. In this period, there was a "dual administration system" in Khwārazm. Amir Mîkāl appears as a local ruler from a dynasty who could mint

copper coins. The local administrators of Khwārazm displayed their vassalage with the Tāhirids on their coins and mentioned the higher authorities to which they were subjected with their titles or names. According to written sources, the Khwārazmshāhs paid tribute to the Tāhirids yearly. It is understood that the Tāhirids held Khwārazm in both political and economic hegemony. However, they did not interfere in the internal affairs of the region. Only the Ribat of Tāhiriyya can be considered a border checkpoint. The title of Governor of Marv, Amul, and Khwārazm attributed to Mansūr b. Talha II from the Tāhirid family is symbolic. During 260-272/874-885, when political turmoil and struggles for authority in Greater Khorasan were intense, the local administration of Khwārazm remained loyal to the Tāhirids. During this phase, Khwārazm became a military and financial support base for the Tāhirids who had lost control of Khorasan. Some commanders acting for the Tāhirids organized some military operations from Khwārazm. al-Husayn ibn Tahir and Ahmed ibn Muhammad ibn Tahir II carried out some activities with the help they received from Khwārazm. But, following 272/885, Rāfi' b. Harthama made Khwārazm a subject of political bargaining and handed over all his authority over Khwārazm to Ismāil b. Ahmad al-Sāmānī. Thus, Khwārazm ended its vassalage to the Tāhirids and became a vassal to the Sāmānids. The long-term struggle of Rāfi' ibn Harthama, the last representative of the Tāhirids in Khorasan, ended in Khwārazm in 283/896. Even though there are different sources about the death of Rāfi' ibn Harthama, we believe that the person who killed him was Muhammad ibn Amr al-Khwārazmī, The Khwārazmian commander of the Saffārids. He followed Rāfi' and killed him before he could reach Khwārazm. Irāq b. Mansūr, who panicked and left his country due to the Saffārid army approaching Khwārazm, returned to his hometown with the support forces he received from Ismāil b. Ahmad al-Sāmānī. Although the Saffārid Amir Amr ibn al-Lays sent his powerful armies against Khwārazm, the Sāmānid Amir Ismāil ibn Ahmed prevented their operations. Thus, Khwārazm were freed from the Saffārid threat and remained vassals of the Sāmānids.

Kaynakça

- Bîrûnî (2008). *el-Âsârü'l-bâkiyye mine'l-kurûni'l-hâliyye*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye.
- Burgu, A. (2024). *Abbâsî imparatorluğunun Çöküşü – Vezir İbnü'l-Furât ailesinin mali politikaları ve iktidar kavgaları*. Konya: Hikmetevi.
- Fedorov, M. (2004). Money circulation of Khwarezm in the early-mediaeval period (6th-first half of 8th centuries AD.). *Oriental Numismatic Society Newsletter* (179), 16-24.
- İbn Hazm (1987). *Resâ'ilü İbn Hazm el-Endülüsi* (C. 2) (İ. Abbâs, thk.). Beyrut: el-Müessesetü'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr.
- İbn Hurdâzbih (2012). *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (H. Veledü's-Sâlim, tsh.). Beyrut: Dârü'l-Küttübü'l-'İlmiyye.
- İbnü'l-Esir (1997). *el-Kâmil fi't-târîh* (C. 6) (Ö. A. Tedmürî, thk.). Beyrut: Dârü'l-Küttâbi'l-'Arabî.
- İbnü'l-Fakîh (1996). *el-Büldân* (Y. Hâdî, thk.). Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb.
- İbnü'n-Nedîm (1997). *el-Fihrist* (İ. Ramazân, thk.). Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.
- İstahrî (1870). *Kitâbu Mesâlik ve'l-memâlik* (M. J de Goeje, nşr.). Leiden: E. J. Brill.
- Koçnev, B. D. (2002). Numismatische geschichte Choresms (Hwārazm) im 9.-10. Jahrhundert. M. Szuppe (Ed.), *Iran: Questions et connaissances. Actes du IVe congrès européen des études iraniennes, organisé par la Societas Iranologica Europaea, Paris, 6-10 septembre 1999, vol. II: Périodes médiévale et moderne* (s. 255-266). Paris: Peeters.
- Kurt, H. (2002). *Türk-İslâm dönemine geçişte Tahiroğulları*. Ankara: Araştırma.
- Kuznetsov, A. & Fedorov, M. (2013). Late Drachms of the Khwārazmshāhs Azkājvār and imitations of such Drachms. *Iran* 51(1), 145-149.
- Muradov, R. (2009). A Masterpiece on the bank of the Jeyhyn. *Turkmenistan Journal* (9-10), 91-97.
- Nerşahî (t.y.). *Târîhu Buhârâ* (E. A. Bedevî & N. M. Tırâzî, Ar. çev.). Kahire: Dârü'l-Me'ârif.
- Özbayraktar, A. (2023). Afrîğ hanedanı: Hârezmşâh II. Muhammed'in soyağacı üzerine bir inceleme. *İran Çalışmaları Dergisi* 7(1), 151-172.
- Özbayraktar, A. (2024). Erken İslâmî dönemde (93-205/712-821) Hârezm'de yerel yönetim. (O. Bozan, M. Saylık, A. Yaz & A. Ertekin, ed.). *Harezmsâhlar ve Etrafındaki Dünya içinde* (s. 15-30). Diyarbakır: Ekin.
- Taberî (1975). *Târîhü't-Taberî-Târîhü'r-rüsûl ve'l-mülûk* (C. 9) (M. E. İbrâhîm, thk.). Kahire: Dârü'l-Me'ârif bi-Mısır.
- Taberî (1979). *Târîhü't-Taberî-Târîhü'r-rüsûl ve'l-mülûk* (C. 10) (M. E. İbrâhîm, thk.). Kahire: Dârü'l-Me'ârif bi-Mısır.
- Târîh-i Sîstân* (1381) (M. T. Bahâr, tsh.). Tahran: İntişârât-ı Mu'în.
- Zehebî (1993). *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (C. 21) (Ö. A. Tedmürî, thk.). Beyrut: Dârü'l-Küttâbi'l-'Arabî.